

פרק נג. רווחה**רסז. חירות ממחסור**

אומרת הגמרא: "עני חשוב כמת".¹ אומר המדרש: "אין בעולם קשה מן העניות שהיא קשה מכל יסורין שבעולם".² כותב הפלא יועץ: "... שכל ימי עני רעים ומרים כלענה ורוש".³

עוני מכביד מאד על הגשמת יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה פסוק מפורש במשלי: "... הטריפני לחם חקי. פן אשבע וכחשתי ואמרתני מי ה' וגו'".⁴ הגמרא אומרת: "שלשה דברים מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו, אלו הן עובדי כוכבים, רוח רעה ודקדוקי עניות".⁵ אומר המדרש: "אמר ר' יהודה ברבי סימון העני הזה יושב ומתרעם. מה אני מפלוני. הוא ישן על מטתו ואני ישן כאן. פלוני ישן בביתו ואני כאן ועמדת אתה ונתת לו - חיך שאני מעלה עליך כאילו עשית שלום בינו לביני".⁶

מצוות קיומן של מצוות רבות כרוך בהוצאות כספיות.⁷

תלמוד תורה שנינו: "אם אין קמח אין תורה".⁸

בריאות הגוף והנפש מצוקה כלכלית אינה מאפשרת ניהול אורח חיים בריא וקבלת טיפול רפואי בשעת הצורך.⁹

כבוד פסוק מפורש בקהלת: "חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים".¹⁰

פיתוח האישיות כותב ערוך השלחן: "ואמרו חז"ל 'כל המצפה על שלחן אחרים עולם חשוך בעדו', והכוונה שמאבד דעתו ונמשך אחרי דעות המאכילו...".¹¹

¹ בבלי נדרים סד ב. על הגדרת עני ראה נקדש בצדקה פרק ז.

² שמו"ר לא יא. וראה בבלי ב"ב קטז א: "... קשה עניות בתוך ביתו של אדם... יותר מחמשים מכות".

³ פלא יועץ ערך עניות.

⁴ משלי ל ח - ט.

⁵ בבלי עירובין מא ב.

⁶ ויקר"ר לד טז.

⁷ ראה אוצר הפוסקים שו"ע אבהע"ז א ס"ק כב.

⁸ משנה אבות ג יז. וראה בבלי יומא לה ב; בבלי מנחות קג סוף עמוד ב; רש"י בבלי סנהדרין כו ב ד"ה מחשבה וד"ה מועלת; רמב"ם דעות ה יא.

⁹ ראה רש"י בבלי קידושין פב א ד"ה טוב שברופאים. על אורח חיים בריא ראה סעיף רעט.

¹⁰ קהלת ט טז. וראה ויקר"ר לד ו.

¹¹ הגדה של פסח עם פירוש ליל שימורים ד"ה צא ולמד מה בקש לבן הארמי וכו'. וראה ליקוטי מוהר"ן א סו ג.

שלוש בית אומרת הגמרא: "... אין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה".¹²

טובת הכלל אומר החכם מכל אדם: "גם לרעהו ישנא רש", ומבאר רש"י: "אפילו לשושביניו ואוהביו".¹³ עוד אומר שלמה המלך: "ועל פת לחם יפשע גבר",¹⁴ וכותב המהרש"ק: "... יאמר כי מעשה הצדקה בעצמו... ימשך ממנו השלום ויושלם הקבוץ המדיני כי הוא משיג שלום בין האנשים ומונע גניבה גזלה וקטטות ומריבות אשר יוכרחו לעשותם הרעבים ללחם אם פורש אין להם".¹⁵

טובת המדינה אומר הנביא: "... והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו..."¹⁶ עוני עלול לגרום לירידה מארץ.¹⁷

קידוש השם כותב הנצי"ב: "חרפת רעב לישראל יש בזה חלול השם, שנצרכים לבריות ומפזרים עצמם לבין אומות העולם".¹⁸

בנוסף למצות צדקה המוטלת על כל אחד קבלו חכמים תקנה המחייבת את כלל הציבור. פוסק הרמב"ם: "כל עיר שיש בה ישראל חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים... והן מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני ועני מזונות המספיקים לשבעה ימים. וזו היא הנקרא קופה. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום... ומחלקים את הגבוי לערב בין העניים ונותנים לכל עני ממנו פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי".¹⁹

אומרת הגמרא: "כל צדקה וחסד שישראל עושין בעולם הזה שלום גדול ופרקליטין גדולין בין ישראל לאביהן שבשמים".²⁰ פוסק הרמב"ם: "ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה... ואין ישראל נגאלים אלא בצדקה".²¹

¹² בבלי בבא מציעא נט א.

¹³ רש"י על משלי יד כ.

¹⁴ משלי כח כא. וראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 81.

¹⁵ שנים עשר דרושים הדרוש האחד עשר. וראה בבלי שבת לב א: "אבב חנואותא נפשי אחי ומרחמי, אבב בזיוני לא אחי ולא מרחמי". וראה רש"י בבלי סוטה לח ב ד"ה ופטרנוהו בלא מזונות.

¹⁶ ישעיהו ח כא. וראה רד"ק שם. וראה ראב"ע על שמות כב כז, המקשר בין המצוה להחזיר את העבט ובין האיסור לקלל את הדיין.

¹⁷ ראה תנחומא תזריע ו. הערת הרב נבנצל: "ואולי זה המשך הפסוקים ויקרא כ"ה ל"ה – ל"ח, 'וכי ימוך וגו' והחזקת בו וגו' וחי אחיד עמך, כלומר בא"י, שכן 'אני וגו' לתת לכם את ארץ כנען להיות וכו'', כי אם לא תתן לו יצטרך לצאת וידמה ח"ו כמי שאין לו וגו'".

¹⁸ שאילות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, קדמת העמק הראשון יג. וראה חכמת אדם קמו ו.

¹⁹ רמב"ם מתנות עניים ט א - ב.

²⁰ בבלי בבא בתרא י א.

²¹ רמב"ם מתנות עניים י א.

גדול עונשו של ציבור שאינו מסייע לעניים כראוי. אומר הנביא הושע: "שמעו דבר ה' בני ישראל כי ריב לה' עם יושבי הארץ..."²², ומבאר הרד"ק: "כי בתנאי נתתי להם את הארץ שיעשו בו צדקה ומשפט וזוה התנאי להם שיהיו עיני בה מראשי השנה ועד אחרית שנה..."²³.

על בתי הדין לאכוף את ביצוע תקנת החכמים.²⁴

על הפרנסים לודא שהאזרחים נהנים מחירות ממחסור. זו דרך הבורא. אומר הנביא: "כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ..."²⁵.

הכתובים מעידים שאברהם אבינו וכמה ממלכי ישראל עשו משפט וצדקה.²⁶

מעיד הרמב"ם: "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחויו יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו".²⁷ במעלה החליטו: "כל קהלה וקהלה מחויבת לעשות תיקון הגון על הצדקה, כדי שיהא להם די סיפוקם לצורך הצדקה".²⁸

גדול שכרם של פרנסים המבטיחים חירות ממחסור. כותב הרמב"ן: "ודוד המלך גבר על כל שונאיו ונתקיימה מלכותו בזה... שאפילו המלכים אין מלכותם מתקיימת אלא בצדקה".²⁹

גם כיום יש להבטיח חירות ממחסור. כותב החוקת עולם: "יש חוב על הממשלה לעשות משפטים על הצדק החברתי ולהשים מסים על העם אשר ממנה תנתן צדקה לעניים לזקנים

²² רד"ק הושע ד א. וראה משנה אבות ה ט: "בארבעה פרקים הדבר מתרבה..." וראה איכה רבה א כח; פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ה; ספר חסידים (מרג.) ריא.

²³ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ט ג: "ובית דין של אותה העיר עם כל זקני העיר... ואומרים שם בתוך הנחל... ידינו לא שפכה את הדם הזה... כלומר שלא בא לידינו הנהרג הזה ופטרנוהו בלא מזונות...". וראה נתיבות המשפט, חו"מ עב משה"א ביאורים יט; שו"ת מהר"ם מינץ ס; שו"ת מים עמוקים ב נט.

²⁴ ירמיה ט כג. וראה מו"נ ג נד.

²⁵ על אברהם אבינו ראה בראשית יח יט; על משה רבינו ראה דברים לג כא; על דוד המלך ראה שמואל ב ח טו; על שלמה המלך ראה דברי הימים ב ט ח; על המלך חזקיהו ראה רש"י ישעיהו ט ו. על המלך יאשיהו ראה ירמיהו כב טו. וראה בבלי סנהדרין ו ב: "דן את הדין זיכה את הזכאי וחייב את החייב וראה שנתחייב עני ממון ושלם לו מתוך ביתו זה משפט וצדקה, משפט לזה וצדקה לזה. משפט לזה שהחזיר לו ממון וצדקה לזה ששילם לו מתוך ביתו".

²⁶ רמב"ם מתנות עניים ט ג. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 256: "הקהילה היהודית ראתה עצמה מחוייבת לדאוג לרוחה סוציאלית ומינימלית של יחידה, ולשם כך הקצתה משאבים, מינתה בעלי תפקידים וקיימה מוסדות צדקה וחסד, במידה שלא היה דומה לו בקהילות דתיות אחרות באימפריה העות'מאנית", וראה שם ציון 644.

²⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רא. וראה סעיף צב.

²⁸ כתבי רמב"ן ב דרשה על דברי קהלת עמ' רו.

ולחולים ולכל אלו שאין בידם לפרנס עצמם בלי עזר".²⁹ פוסק החכמת אדם: "ובזמן הזה אין נוהגים בקופה ותמחוי מכל מקום בכל עיר ועיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהן גבאים לצדקה ידועים לנאמנים..."³⁰.

נחלקו הדעות בשאלה האם בימות המשיח יהיו עניים.³¹

*

העוסקים במדעי המדינה והחברה מדגישים את השלכות העוני על כל תחומי החיים.³² בדורות האחרונים חל שנוי גדול בגישה לעוני. בעוד שבעבר, נתפס העוני פעמים רבות כבלתי נמנע, כיום המדינות המפותחות עושות רבות למען העניים, אם כי עדיין אין הסכמה לגבי שיטות המאבק בעוני.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אומרת: "... בנין עולם, שבו יהנו כל יצורי אנוש מחירות... ממחסור, הוכרז כראש שאיפותיו של כל האדם".³³ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו, בהכירם בזכותו הבסיסית של כל אדם להיות מוגן מפני רעב..."³⁴.

בחוקת של כמה מדינות באה לידי ביטוי השאיפה לחירות ממחסור.³⁵

²⁹ חוקת עולם ב עמ' 386. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה עמ' 5 – 16 בהקדמה: "... ובגמרנו אומר לכונן את מדינתנו על אדני שלום וצדק... ולהשרות בטחון ושפע על כל השוכנים בתוכה".

וראה סעיף רסח הערה 43.

³⁰ חכמת אדם קמז ד. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד קמט; דרך אמונה זרעים, הלכות מתנות עניים ט ס"ק כג.

³¹ ראה סוף סעיף קצג.

³² ראה דו"ח הבנק העולמי World Development Report 2000/2001 עמ' 1, על ההשלכות הקשות של עוני. וראה The world health report 2001 עמ' 40 - 41 על השפעת עוני על בריאות הנפש. ראוי להעיר כי קיימים ציבורים בישראל בהם ראש המשפחה מקדיש את זמנו ללימוד תורה ולשם כך מוכנה משפחתו לחיות בעוני אך מרבית התופעות הקשות הקשורות לעוני אינן קיימות במשפחות אלו. בדיונים על עוני מן הראוי להתייחס למשפחות אלו באופן שונה מאשר לשאר העניים.

³³ הכרזה בהקדמה.

³⁴ כתבי אמנה 1037 11 2. וראה ההח"מ 881.

³⁵ ראה ICL חוקת יפן בהקדמה; חוקת דרום אפריקה 198 (a). וראה חוקת שוויצריה בהקדמה, שחוסנו של עם נמדד על פי מדת רווחתם של החלשים ביותר.

רסח. זכות לשירותי רווחה¹

- א. לכל אחד זכאי לפנות גם מי שאשם בעוניו² ואפילו רשעים.³
- ב. תושב חוץ אינו זכאי לכלל שירותי הרווחה⁴ אלא רק לסיוע חיוני.⁵
- ג. שויון⁶
- ד. ללא דרישות שרירותיות⁷
- ה. ללא דרישות מכבידות⁸ כותב הראי"ה קוק: "הצדקה... צריכה להצטיין בארבעה דברים... הב' שתהא בשימת לב שלא יפול רוחו של המקבל באופן שיאבד על ידי קבלתו את כבוד נפשו... לא על ידי שמששים ופקידים... ורבות יהי' העני שבע כעס ובזז עדי ישיג הרשיון והאפשרות להיות נהנה מהצדקה, בהיותה מוקפת גדרים והרצאות של תנאים שונים כעין לקיחת פתקא מפקיד אחד לחבירו..."⁹
- ו. נגישות נוחה כותב המב"ט: "העמדת גבאי צדקה וסדר חילוקה הכל תיקון חכמים ז"ל, דמן התורה צריך לתת לכל עני די מחסורו בזמן שצריך לו והם תקנו שיהא מוכן לשעת הצורך"¹⁰
- בטיקטין החליטו: "... ועל כל פנים יעשו שני גבאי צדקה היושבים תמיד בביתם ואינם נוסעים לשום נסיעה בעולם"¹¹

¹ ראה סעיף צח.

² ראה נקדש בצדקה פרק ט סעיפים רכג – רכה.

³ ראה פאר הדור ב עמ' עו: "ולא מצינו בצדקה מעולם אפליה כלשהי בין נפש לנפש". וראה סעיף צג הערה 21. על חובות יחיד ראה שו"ע יו"ד רנא א – ב; שו"ת תשובות והנהגות ב תסז. וראה יעלזו חסידים שטו – שכ ד"ה אבל אם יש לך.

⁴ ראה שו"ע יו"ד רנא ג, ואין חולק שעניי עיר אחרת זכאים לצדקה. וראה סעיף רלא הערות 31 – 34.

⁵ ראה כף החיים למהר"ח פאלאג'י ה כב. וראה סעיפים רלא רסז.

⁶ ראה סעיפים צג צד. חכמים לא הורו לקופת צדקה לתת לת"ח יותר מאשר לע"ה.

⁷ דרישה שאינה שרירותית היא, לדוגמא, דרישה שנצרך ימכור קצת מרכושו בטרם הוא מקבל מן הציבור, ראה רמב"ם מתנות עניים ט יד – יז; נקדש בצדקה קצב – קצד.

⁸ ראה סעיף צא.

⁹ עין איה ברכות ב פרק תשיעי קיז. וראה עולת ראיה הגדה של פסח ד"ה כל דכפין ייתי וייכול. וראה שו"ת משנה הלכות יג קעג, שאין לעשות תקנה שמי שאין לו תעודה מטעם רב העיר אינו ראוי לקבץ צדקה. מעין זה ראה משך חכמה דברים כו יב בסוף.

¹⁰ קרית ספר על רמב"ם מתנות עניים פרק ט. וראה רמב"ם אישות כא ה: "... ועזרא תיקן שתהיה אשה משכמת ואופה כדי שתהיה הפת מצויה לעניים". וראה בבלי תענית כג ב והמיוחס לרש"י שם.

¹¹ פנקס קהל טיקטין 358 ד, החלטה משנת ת"ע לפ"ק. וראה רש"י בבא בתרא ח ב ד"ה שגבויה וחלוקה שוה: "לפיכך אין גביו בשנים שלא יצטרכו לטרוח ולבקש את השלישי לחלק".

- ז. רמת חיים נאותה¹² לכל נצרך¹³ זכות לדיוור,¹⁴ לבריאות,¹⁵ לסיוע לצורך נשואין,¹⁶ לחינוך הילדים,¹⁷ לשמירת מצוות¹⁸ ולקבורה.¹⁹
- ח. כבוד הנזקקים א. מתן על פי עקרונות מעלות הצדקה שמונה הרמב"ם.²⁰
- ב. שמירה על רמת חייו של עשיר שהעני.²¹ ג. ארגון שירותי רוחה שאינם גורמים לבזיון.²²
- ט. זכות לפרטיות הירושלמי מספר על גבאי צדקה שהיה נותן את הצדקה בלילה כדי שהמקבלים לא יתביישו.²³
- רבינו בחיי כותב: "... וכן אמרו במדרש ד' פתחים היו לו לביתו של אברהם, והיו לד' רוחות העולם, וכל מי שנכנס בפתח זה יוצא בפתח אחר כדי שלא יתבייש מפני עוברי דרכים".²⁴

¹² ראה רמב"ם מתנות עניים ז ו; שם ז ח; שם ז ג.

¹³ ראה הה"מ 881 882 886. במדינות המפותחות כיום קו העוני נקבע באחת משתי דרכים: א. לפי הצריכה הקלורית היומית. שיטה זו דומה להגדרת העוני בתורה, ראה נקדש בצדקה פרק ח. ב. על פי השכר הממוצע במשק. במדינת ישראל נוקטים בדרך השניה. וראה תורת המדינה, קביעת קו העוני לפי ההלכה, עמ' 358 - 384.

¹⁴ דיוור כולל ריהוט מינימלי, ראה רמב"ם מתנות עניים ז ב - ד. פשיטא, שהדיוור צריך להיות ראוי למגורים, דהיינו שהצנרת תקינה, אין בו בעיות רטיבות, יש בו אמצעי חימום לחורף וכד'.

¹⁵ ראה ספר החינוך תעט; שו"ת שאילת יעב"ץ א ג; נשמת אברהם יו"ד שלו אות ט. וראה סעיף רפ.

¹⁶ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ד וכן ח טז.

¹⁷ ראה סעיפים רעא רעד.

¹⁸ ראה נקדש בצדקה פרק ו. וראה שו"ע יו"ד רנ ד, ושו"ע או"ח תכט א. וראה סידור עולת ראייה ב הגדה של פסח ד"ה כל דכפין ייתי וייכול וכו'. וראה סעיף רמז.

¹⁹ ראה רמב"ם מתנות עניים ט יב. וראה שו"ת התשב"ץ ג יג: "מי שמת והוא אמוד יוקח מנכסיו שלשים זוזים ואם הוא בינוני עשרים זוזים עד עשרה ומי שהוא נצרך יתעסקו בו חנם". וראה פנקס ועד ק"ה פאדוואה החלטה שסד משנת ש"ז לפ"ק.

²⁰ ראה רמב"ם מתנות עניים י ז - יד. בין השאר יש להשתדל לסייע לעני עוד בטרם הוא פונה כמבואר שם הלכה יא. וראה רש"י בבלי חגיגה ה א ד"ה זה המציא לעני מעות בשעת דחקו.

²¹ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ג: "היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו". וראה רמב"ם מתנות עניים ז ח וכן ח טז. וראה רמב"ם מלוה ולוה ב ב בדין מסדרים לבעל חוב. על משמעות הדבר אנו למדים מפירוש (המיוחס ל)רש"י תענית ד"ה או חברותא או מיתותא: "אם אין חבריו של אדם נוהגין בו כבוד כבתחילה נוח לו שימות". וראה ספר חסידים (וויס). תתע. בימינו מצאנו בטוי לעקרון זה בשיעור קצבת אבטלה.

²² ראה הערה 9. וראה עמק הנצי"ב על דברים טו יא; מועדים וזמנים ז קסח.

²³ ראה ירושלמי שקלים ה ד. וראה בבלי חגיגה ה א: "יכי את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם [אם טוב ואם רע].... מאי אם טוב ואם רע? זה הנותן צדקה לאשה בסתר דקא מייתי לה לידי חשדא". וראה שו"ת מהר"י מינץ ז: "על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות. ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפתקה מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבא עוד... חלילה וחס לתקן תקנה לבייש העני ולזלזלו".

²⁴ כד הקמח אורחים. וראה רש"י יבמות ק א ד"ה ה"ק: "מעשר עני אין מתחלק בגורן אלא בתוך הבית... ועוד משום דלא ליכספו עניים".

- י. סודיות
הוא".²⁵
הקהילה הפורטוגזית בתוניס החליטה: "לא יורשה שום אדם שיתגלה על העניינים... שהם נצרכים לקחת מהקופה... אלא דוקא הגזבר שהוא הממונה כעת על דנא פתגם לדעת, ובלעדו לא ירים איש את ידו לדעת..."²⁶ בכמה ערים החליטו לתמוך בנזקקים על סמך פניית פרנס אחד, רב אחד או אחד הנכבדים מבלי ששאר הפרנסים ידעו במי מדובר.²⁷
- יא. כבוד למנהגי הפונים
פוסק הרב שטרנבוך: "בשו"ע... מביא הרמ"א שמנהג לקנות חטים לחלקם לעניים לצורך פסח... ונראה שחייבין לתת לו ברווח, כגון לתת לו מצות עבודת יד ומשעת קצירה אם נוהג כן... ואף שזהו רק הידור אבל כיון שנוהג כן וזהו צרכו ראוי לתת לו..."²⁸
- יב. יש לפרסם את כל המידע הנוגע לשירותי הרווחה.²⁹
- יג. נזקק רשאי לתבוע לדין את שירותי הרווחה כדי לממש את זכותו.³⁰
- יד. כל אחד רשאי לסרב לקבל סיוע,³¹ אולם בתנאי ששירותו אינו מסכן את חייו ואת בריאותו³² ואינו פוגע באחרים.³³

²⁵ צדקה ומשפט פרק א ציון ק, וראה רש"י בבלי סוכה מט ב ד"ה הוצאת המת והכנסת כלה וד"ה דברים שדרכן לעשות בצנעא. וראה ספר חסידים (מרג.) של.

²⁶ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס עמ' 100.

²⁷ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קצח; שם רלו; שם רנה; פנקס קהל וירונה ב תרז; שם ב תריב.

²⁸ ראה מועדים וזמנים ז קסח. וראה סעיף רטז.

²⁹ ראה סעיף צח.

³⁰ האזרחים והתושבים שותפים בקופת הציבור, ראה סעיף לח הערות 32, 33, ולפיכך הם רשאים לתבוע את חלקם.

³¹ הפוסקים סוברים, שאין לקבל תקנה המונעת עניים מלחזור על הפתחים כדי למנוע טרדה לציבור או מחשש שאם העשירים יתנו לעניים אלה הם יתנו פחות לקופת הצדקה. ראה אהבת חסד חלק ב פרק יז בהערה; דוב רוזן, "שאלות חכם של עובד מדינה", תחומין י עמ' 132 – 147; תשובת הרב זיון שם עמ' 135 – 137; שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט; ושו"ת משנה הלכות יג קעג. תקנות בדבר הגבלות על מקבצי נדבות ראה פנקס קהילת רומא החלטה 765 משנת ת"כ לפ"ק. וראה שם החלטות 159 549 663.

³² ראה רמב"ם מתנות עניים י יט, שחולה בעל יסורים שאינו נוטל צדקה הרי זה שופך דמים. מסתבר שרק בית דין כופה נזקק לקבל צדקה, וראה סעיף רפ הערה 59.

³³ ראה ספר חסידים (וויס.) תתסה.

על הפרנסים לפקח על שירותי הרווחה, להרחיבם ולשפרם.

כאשר יד הציבור משגת, מן הראוי להגדיל את התמיכה בנזקקים.³⁴ כאשר יד הציבור אינה משגת, אין מנוס מהקטנתה. בפוזנא החליטו: "והאלופים טו' אנשים אזנו ותקנו שאין כח ביד הכשרים להוסיף הוצאה אפילו לצורך עניים רק מאה זהובים לכל שבוע..."³⁵

על הפרנסים לבדוק את זכאותם של הפונים.³⁶ בליטא החליטו: "איש עני ורש אשר יבא לבקש ערך כסף לנדוניית בתו, יחקרו אחריו ראשי הקהלה יצ"ו אם נצרך הוא לכך כי אולי מערים הוא ויש לו".³⁷ בפוזנא החליטו: "האלופים גבאים יעיינו ויחפשו בצעטיל של הקצבה, למי ומי נותנים קצבה, למען אשר לא יהיו מוכשלים ליתן קצבה למי שאינו הגון ליתן לו..."³⁸ בפאס החליטו: "... רבו כמו רבו עניים בעירנו זאת... ועל כולן אלו הבאים מאשכנז ופולוניא... ואחר כך נגלה רעתם שמזייפים אגרותיהם... על כן הסכמנו אנו... שכל הבא לשאול מארץ אשכנז ופולוניא... אין לו מהקהל כי אם שני איריאליס ולא יותר... וכל הרוצה לתת יותר מזה מן הקהל הוא עובר על הסכמת בית דין והקהל... והרי הוא גוזל את הרבים וגוזל עניים".³⁹

לפרנסים סמכות לשלול זכאות לסיוע על פי גדרי הוראת שעה.⁴⁰ כותב הרש"ר הירש: "... הפעולה הכי נכבדה במעשה הצדקה בפעולות העדה... גם לנהל בהשכל ודעת את חלוקת הצדקה, לבל יסבבו להתפשטות העצלות והבטלה והשחתת המדות בקרב חברי קהל עדתם".⁴¹

³⁴ למרות שעני זכאי לקבל די מחסורו, תקנו חכמים שהקופה חייבת לתת רק סכומים מוגדרים, מזון שתי סעודות ומזון ארבע עשרה סעודות וכד', ושאר הצרכים ינתנו לפי האפשרויות של הציבור. עם זאת הקהילות בישראל היו נותנות הרבה יותר מכך, בעיקר בשעות מצוקה. ראה פנקס קהל קאסאלי מונפירטו, החלטה תמ משנת השפ"ט: "... כי בעוונותינו מטה מאד ידנו ומאודנו לכל הצרות והמצוקות העומדות נגדנו... על כן יושם פארטי שיוכלו הפרנסים יצ"ו ללוות לצורך פרנסת עניי העיר".

³⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקבט החלטה משנת ת"ז לפ"ק. וראה פנקס הקהילה רומא החלטה 168 משנת השפ"ה. וראה שו"ת מהר"ם מינץ ס, שעל בני העיר לתת רק רביעית המעשר לקופת הצדקה. וראה ערוך השלחן יורה דעה רמט ג.

³⁶ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ו; נקדש בצדקה פרק יא.

³⁷ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קיט. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 41 משעת השע"ח.

³⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתמה החלטה משנת תס"ה לפ"ק. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה תקנו משנת שפ"ה לפ"ק בדבר מנוי חוקר שיבדוק את מכתבי ההמלצה של הפונים.

³⁹ כרם חמר ב תקנה מו. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג פח; שם ועד שצ"ט לפ"ק שעח; שם ועד ת"ל לפ"ק תרסו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רד החלטה משנת תל"ב לפ"ק. וראה יעלזו חסידים שטו – שכ ד"ה אבל אם יש לך, שאין לתת צדקה למי שקונה בו יין להשתכר. וראה חשוקי חמד על ברכות עמ' רכו, שאסור לתת צדקה לעני אם הכסף ינוצל לקניית סמים.

⁴⁰ ראה סעיף פא.

⁴¹ חורב עמ' 445. ראה כלי יקר שמות כג ה, שמצד הדין אין מצוה לתת צדקה לעניים שאינם רוצים לעבוד. וראה נקדש בצדקה סעיפים רכו – רכט. וראה סעיף רסט הערות 73 – 75.

מספר ר' יום טוב צמח שביקר בתימן: "לפני זמן מה באו ילדים אומללים מהכפרים והעיוזו לפשוט יד. ביום השבת הכרו מטעם בית דין בכל בתי הכנסת שאסור לתת לפרוטה לקבצים הקטנים הללו, כי כך נאמר בברוזה של בית הדין – 'באשמתכם אתם מתרגלים הילדים האלה לעצלות ויהיו אבודים לנצח'".⁴²

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לזכות לשירותי הרווחה.⁴³

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לרמת חיים נאותה לבריאותם ולרווחתם שלו ושל בני ביתו, לרבות... שירותים סוציאליים כדרוש...".⁴⁴

המדינות המפותחות מגדירות בחוקתן את רמת הנזקקות וגובה התמיכה, ומשתמשות בחוקותיהן במינוחים שונים כגון הזכות לרמת חיים נאותה,⁴⁵ רמת חיים ראויה,⁴⁶ תנאים חומרים הולמים⁴⁷ וכיו"ב. מדינות אחדות קובעות בחוקה את הזכות לדיוור.⁴⁸

⁴² אברהם אלמליח, "מסע יום טוב צמח לתימן", שבות ישראל עמ' 283. התאור הוא משנת תר"ע.
⁴³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "ישראל תעשה למען הבטחת רמת חיים הגונה לכל אזרחיה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. בסעיף 24 נאמר שם: "מתן עזרה ממשלתית לשכון היגייני של העובדים". לא נתבאר למה רק עובדים זכאים לשכון היגייני.

⁴⁴ הכרזה כה 1. על הזכות לדיוור ראה ההח"מ 886.
⁴⁵ ראה ICL חוקת איטליה 38 (1) שכל אזרח שאינו מסוגל לעבוד ושאינו לו מקורות הכנסה לצורך קיומו זכאי לתמיכה. ראה גם שם חוקת ברזיל 6, שם חוקת יפן 25 ועוד. ראוי לציין כי בהקדמה לחוקה האמריקאית נאמר: "שני ארצות הברית שואפים לרווחת הכלל ולא נאמר מאומה על רוחה של יחידים. בישראל קיים חוק הבטחת הכנסה התשמ"א – 1980, המבטיח רמת חיים מינימלית לכל אחד.

⁴⁶ ראה ICL חוקת רומניה 43.

⁴⁷ ראה ICL חוקת סלובקיה 39 (1).

⁴⁸ ראה ICL חוקת ספרד 47 וחוקת שבדיה 1 2 (2). וראה שם חוקת רוסיה 40 (1) שלכל אחד זכות לדירה, ושם (3) שאזרחים נזקקים יקבלו דיוור חינוך או בעבור תשלום סביר. וראה שם חוקת ברזיל 3 שיש לעקור מהשרש עוני ותנאי דיוור קשים. וראה שם חוקת פאראגוואי 100.

רסט. מדיניות רווחה

כל המדינות המפותחות מנהלות מדיניות רווחה סוציאלית במדה זו או אחרת.¹ מדינות אחדות נותנות לכך בטוי בחוקותיהן.² ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם, כחבר החברה, זכאי לבטחון סוציאלי..."³. מדינות רבות קובעות זאת בחוקתן.⁴ חוקת שוויצריה מציינת בהקדמתה שעצמתה של חברה נמדדת במדת הרווחה המוענקת לחלשים שבה.⁵

*

מדיניות הרווחה של התורה⁶

א. הענקת זכויות תביעה⁷

ב. הנהגת כלכלת רווחה

- צמצום פערים כלכלה חפשית עלולה לגרום לפערים גדולים⁸ היוצרים מתחים חברתיים והעלולים להגביר את הפשיעה, ולסכן את הבטחון האישי ואת היציבות

¹ ראה EB (2008), economic systems, Market systems, Criticism of capitalism, Corrective measures. וראה The Social Contract הסוקר הוגי דעות הבוחנים, לאור האמונות החברתיות, את ההצדקה המוסרית שיש לשלטון לגבות מסים מעשירים למימון צרכי העניים. וראה Political Philosophy עמ' 192 המצדיק תמיכה בשכבות החלשות מנקודת מבט ליברלית. פרופ' האיק מתנגד מכמה וכמה סיבות לתמיכה ישירה של השלטון בעניים. לדעתו, תפקיד השלטון לדאוג לתנאים הרצויים שיש בהם כדי לאפשר לפרטים ולקבוצות קטנות לספק את צרכיהם, ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 2.

² ראה ICL חוקת הודו במבוא; חוקת פולין 2; חוקת סלובקיה 55 (1).

³ הכרזה כב. וראה ההה"מ 884: "... הכוונה לביטוח רפואי... ביטוח אבטלה... ביטוח תאונות עבודה... ביטוח זיקנה (גמלאות), ביטוח אמהות, בטוח שאירים ועוד".

⁴ ראה ICL חוקת יפן 25 (2); שם חוקת שוויצריה 41 (2); שם חוקת פורטוגל 63.

⁵ ראה ICL חוקת שוויצריה בהקדמה.

⁶ ארגונים בינלאומיים רבים סוברים, שתכנון המשפחה בסיוע הממשלה הוא אחד האמצעים העיקריים לביעור העוני, ראה Development Report 2000/2001 עמ' 5 היעד הששי והיעד הראשון. וראה EB (2008) poverty, Collective poverty. בענין השקפת התורה על תכנון משפחה ראה סעיף קפה.

⁷ ראה סעיפים צח רסח רעד רפ.

⁸ ראה EB (2008), economic systems, Market systems, Criticism of capitalism, Equity. וראה שם שבשנת 2000 החמישון העליון בארצות הברית הרויח 49% מכלל ההכנסה ואילו החמישון התחתון הרויח 3.6%. וראה שם שקיימים חילוקי דעות באשר לצעדים המתקנים הראויים.

במדינה.⁹ כלכלנים ומדינאים רבים סוברים שעל השלטון לנקוט צעדים לצמצום פערים.¹⁰ אחרים טוענים, שלא הפערים יוצרים את המתחים אלא חוסר היכולת של האוכלוסיה העניה לשפר את מעמדה, ולפיכך די בכך שהמדינה פועלת ללא הרף לשיפור מצבה של אוכלוסיה זו.¹¹ לשיטה זו, יש מי שכתב שראוי להקפיד על כך שכל יזמה שלטונית העתידה לשפר את מצבן של השכבות המבוססות צריכה לתרום גם לשיפור מצבה של האוכלוסיה העניה.¹²

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות קובעת שכל אדם זכאי לשיפור מתמיד בתנאי קיומו.¹³

יזמות לצמצום פערים באות לידי בטוי בחוקותיהן של כמה מדינות.¹⁴ התורה אינה מחייבת להנהיג שוויון כלכלי מלא בין כל האזרחים.¹⁵ מאידך, מצוות רבות כגון איסור רבית, שבת, שמיטה, יובל וכד' מביאות במדה רבה לצמצום פערים.¹⁶ לפיכך מן

⁹ ראה Models of Democracy עמ' 282. נראה כי גם הסובר שהמדינה אינה צריכה להתערב בנושא הפערים יסכים שהמדינה צריכה להזהר מלטפח פערים אלו. לדוגמא, יש מקום לשקול אם ראוי למנוע פער לא סביר בין מקבלי השכר הגבוה והנמוך בשירות הציבורי או במוסדות הנתמכים על ידי המדינה וכל כיו"ב.

¹⁰ בדו"חות של האו"ם, הבנק העולמי וכד', מקובל לבחון את הפערים בהכנסות שבין העשירונים השונים בחברה ולמדוד אותם בעזרת מדד גיני (Gini index). לפי מדד זה, אם וכאשר אזור אחד במדינה נהנה מכל הכנסות המדינה הציון הוא 100 ואם ההכנסות מתחלקות בין כל האזרחים באופן שוויוני הציון הוא 0. נמצא שככל שמדד גיני נמוך יותר מתחלקת ההכנסה בצורה יותר שוויונית בין האזרחים. מדד נוסף הנותן בטוי לפערים שבין השכבות הוא עקומות לורנץ (Lorenz curves) ואין זה המקום להאריך בכל זה.

¹¹ ראה Political Order in Changing Worlds עמ' 56, שאין הוכחות מדעיות שפערים כשלעצמם גורמים לחוסר יציבות. כלכלנים ליברלים מסוימים טוענים שמוטב שהעניים יקבלו פחות כספי ציבור ולא יהיה להם מנוס מלפתח יתר עצמאות. וראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 3 וכן Constitution of Liberty עמ' 259 – 260, שיש להצדיק מתן צרכים מינימלים לכל אחד אך אין להצדיק יזמה לחלוקה יותר צודקת של המשאבים.

¹² ראה A Theory of Justice פרק 11 ובעיקר עמ' 302. פרופ' רולס מבסס דרישה זו על עקרון האחווה שנתבאר בסעיף קסט. וראה World Development Report 2000/2001 פרקים 3 – 4.

¹³ ראה כתבי אמנה 1037 11.

¹⁴ ראה ICL חוקת הודו 38 (2) שהמדינה שואפת להקטין את אי השוויון בהכנסה. וראה שם חוקת ספרד 130 (1) שעל הרשויות הציבוריות לפעול לפיתוח כל הסקטורים הכלכליים, וזאת במטרה להשוות את רמת החיים של כל האזרחים. ראה שם חוקת פורטוגל 9 d) שאחד מתפקידי המדינה לעשות למען שוויון אמיתי בין האזרחים, ושם 107 (1) (3), שמש הכנסה ומס ירושה מיועדים בין השאר לצמצום פערים.

¹⁵ ראה סעיף רנו. וראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 95: "העושר המופרז של האחד, מכאן, והדלות הנואשת והעניות של האחרים מכאן, יש בהם משום איום מתמיד למהומות שיביאו לידי התקוממויות... השאיפה להביא את הרכוש לידי חלוקה ממוצעת, חלק כחלק בדיוק נמרץ, הוא מפעל שאליו נשאו בני אדם את עיניהם עד היום הזה, אלא שמעולם לא הצליח בידם. ובייחוד לא הצליחו בני אדם להגיע לידי שוויון במטלטלים ובמזומנים".

- הראוי שהפרנסים ילכו במדת התורה¹⁷ וישקלו הטלת מסוי ישיר פרוגרסיבי¹⁸ והטלת מסים גבוהים על מוצרי מותרות.¹⁹ במקרים חריגים יש מקום לשקול הנהגת מס ירושה.²⁰
- מתן הנחות לעניים או פטור מאגרות ומתשלומים עבור שירותים ציבוריים²¹
 - בטוחי חובה²² חוקת שויעריה מחייבת לעגן בחוק את חובת האזרחים לבטח את עצמם בחברת ביטוח שתעניק להם קצבת זקנה, קצבת שארים וקצבת נכות.²³
 - התורה מתירה רכישת ביטוחים למיניהם.²⁴ הפרנסים רשאים, איפוא, לקבל החלטות המחייבות את כל הציבור לשלם בטוח בריאות, ביטוח לאומי וכיו"ב.²⁵
 - עידוד החסכון על פי התורה, ראוי לכל אחד לחסוך לכל צרה שלא תבוא.²⁶ הרב כלפון משה הכהן כותב: "ומה טוב ומה נעים אם יפריש... עשרה למאה מהנשאר לו מהריוח ויניח אותם במקום מיוחד להוסיף עוד עליהם כפעם בפעם... וימצאם כעין קרן לכלכל בהם שיבתו..."²⁷.

¹⁶ ראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 136. וראה שפת אמת ויקרא פרשת בהר תרמ"א: "כי מצות השמיטה הוא לבוא אל האחדות. לפי הפשוט שיד עשירים ועניים שוה בשמיטה".

¹⁷ ראה סעיף מד. וראה בשמן רענן, אורות המצוות עמ' שלב; הרבנות והמדינה עמ' 282; סעיף רנו הערה 37.

¹⁸ ראה סעיף רלו הערות 31 - 33.

¹⁹ במדינת ישראל קיים מס קניה על מכוניות, על טלפונים סוללוארים, על סגריות ועוד.

²⁰ ראה סעיף רלו הערה 57.

²¹ ראה שמו"ר לא יא: "... מה המלך עושה... בונה בימוסאות ומרחצאות ואיצטבאות ובתי כסאות כדי שיהא לצרכי עניים". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קכה החלטה משנת ת"ל לפ"ק.

²² ראה הערה 3. וראה EB (2008) social welfare program, Introduction. כיום גדל הצורך להנהיג ביטוחי חובה, ראה World Development Report 2000/2001 פרק 8. בכלכלה המודרנית קיימות תנודות של צמיחה ומיתון. ביטוחים למיניהם מגינים במדה רבה בפני הסכנות בעת מיתון, ראה EB (2008), economic systems, Market systems, Criticism of capitalism, The unreliability of growth Liberty עמ' 288 - 289, שביטוח לאומי כרוך באונאה מאחר והציבור אינו מודע לכך שתשלומי השכבות המבוססות מממנים את הביטוח של השכבות החלשות.

²³ ראה ICL חוקת שויעריה 112.

²⁴ ראה רמב"ם גזילה ואבידה יב טו: "רשאיין הספנים להתנות ביניהן כל מי שתאבד לו ספינה מעמידים לו ספינה אחרת". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב קיא וכן שם ד מח; קריינא דאגרתא ג ה; שו"ת יחוה דעת ג פה; שו"ת תשובות והנהגות ד שכה; נשמת אברהם אבהע"ז עט ס"ק ב. וראה הביטוח בהלכה.

²⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 - 16 סעיף 22: "ישראל תעשה למען... הנהגת בטוח מדינה נגד סכנת תאונה, מחלה, נכות, חוסר עבודה, זיקנה או כל מחסור אונס אחר". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה סוף סעיף רסד. על ביטוח בריאות ראה סעיף רעט.

²⁶ ראה שו"ת שו"ע יו"ד רמג ס"ק ז.

²⁷ דרכי משה פרשת ראה.

- מניעת תחרות עסקית אלימה²⁸
- פיקוח על המחירים²⁹
- הגנת הצרכן³⁰
- ג. **מדיניות חינוכית**³¹
- "יגיע כפיך כי תאכל..." המדרש אומר: "מה לעני בנכסיו להלך אצל העשיר מה יעשה ילך ויעסוק בפרקמטיא, ד"א... ילמד אומנות והקב"ה מפרנסו ויחיה".³²
- פוסק הרמב"ם: "... ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ואל יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני כהן אני פרנסוני... וכל מי שצריך ליטול וציער ודחק את השעה וחיה חיי צער כדי שלא יטריח על הצבור אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו".³³
- שמירה על הנכסים רש"י אומר: "הזהר בעצמך שלא תבא לידי עניות".³⁴
- הרמב"ם פוסק: "לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו והעושה כן עובר על דעת הכתוב... ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות".³⁵ פוסק השבות יעקב: "... איסורא איכא מי שאינו משגיח על נכסיו וממון של עצמו שלא יבא לידי עניות ויצטרך לבריות".³⁶
- הסתפקות במועט כותב המהר"ל: "ועם כי אין ראוי שיהיה רודף אחר העושר ראוי שישמור את עצמו שלא יהיה צריך לבריות כי זה הוא חסרון האדם".³⁷
- היעב"ץ כותב: "אחוז במדת הסיפוק ועל פתחי נדיבים אל תדמוק".³⁸ פוסק ערוך השלחן: "אין לאדם להוציא ממונו רק על הכרחיותו..."³⁹

²⁸ ראה סעיף רנח

²⁹ ראה רש"י בבלי מגילה יז ב ד"ה שבור זרוע רשע. וראה סעיף רנט.

³⁰ ראה סעיף רס.

³¹ ראה סעיף קצג.

³² קהלת רבה ו א [ח].

³³ רמב"ם מתנות עניים י יח יט. וראה סעיפים רסא רסב.

³⁴ רש"י בבלי סנהדרין סד ב ד"ה לא יהיה בך אביון. וראה סעיף ריח הערה 20.

³⁵ רמב"ם ערכין וחרמין ח יג.

³⁶ עיון יעקב, עין יעקב על חולין קה א. וראה מעלות המדות, המעלה העשרים, מעלת הזריות; יש"ש חולין פרק

שמיני סוף סימן ט; מג"א שו"ע או"ח קנו ב. וראה סעיפים קנו רלו רפו.

³⁷ נתיבות עולם נתיב העושר פרק ב. וראה סעיף רכו.

³⁸ סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן כח, דף קיא א. וראה פלא יועץ ערך חנוך: "ואף אם חננו ה' עושר, ירגיל את בניו להסתפק בטוב מעט כדי שלא יצר להם לעתות בצרה". וראה בבלי ב"ק צב א: "בתר

עניא עניותא אזלא", ושמא רצו חכמים להבהיר לעניים כי לעיתים עליהם להשלים עם מר גורלם.

³⁹ ערוך השלחן חו"מ תכז יא. וראה רש"י בבלי חולין פד א ד"ה אלא בהזמנה הזאת.

ד. מדיניות תעסוקה

- הכשרה מקצועית⁴⁰
- סיוע ליזמות עסקיות⁴¹
- הבטחת שכר עבודה ותנאי עבודה הוגנים⁴²
- סיוע לעסקים במשבר מדרש תורת כהנים אומר: "כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" - אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה למשוי על גבי החמור. עודנו במקומו אחד תופס בו ומעמידו. נפל לארץ חמשה אין מעמידים אותו⁴³.
- בפזנא החליטו: "מאחר שראינו שהמלאכה פוחת והולך בכל יום ורבים מבני עמנו הניחו המלאכה, אשר על כן מן הראוי לחזק ידי עושה מלאכה שלא להניחם ליפול הנופל מחמת שהוא תועלת וכלל גדול לכל הכלל כלו יצא"⁴⁴. במנטובה החליטו: "ומי שיהיה מטופל ביותר בהוצאת פרנסת בני ביתו... ואין הקומץ משביע, ויש לחוש קרוב לודאי שנכסיו יתמוטטו למראה עיני מעלות המעריכים, ישימו עין השגחתם עליו בחמלה וחנינה ויותר לו מסך הפרעונות, אך שלא יפטררוהו מכל וכל"⁴⁵.
- הכרה בהתאגדויות פועלים ובזכותם לשבות⁴⁶
- יצירת מקומות עבודה לשכבות החלשות ויצירת תנאים המאפשרים להם יציאה לעבודה⁴⁷
- עידוד העסקת עניים⁴⁸

⁴⁰ ראה סעיפים רסא רסב.

⁴¹ ראה סעיף רנט. וראה מנחת אשר שמות סימן מא ג, בדעת ראשונים שמעלת הלואה גדולה ממעלת הצדקה רק אם ההלואה מונעת את העני מלהזדקק לבריות.

⁴² ראה סעיף רסד.

⁴³ תורת כהנים על ויקרא כה לה. וראה כסף משנה על רמב"ם מתנות עניים י ז; אהבת חסד חלק א דיני מצות הלואה, פרק ראשון יד ושם נתיב החסד יט. וראה תשובות והנהגות ב תשכד: "אם ליהודי חנות ומתמוטט בפרנסתו, ראוי לרב העיר לחייב כל אחד לקנות אצלו...". על החובה לנהוג זהירות יתר בטרם מפטרים פועל עני מעבודתו ראה שו"ת חלקת יעקב א חו"מ כט.

⁴⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רעג החלטה משנת שצ"ה לפ"ק. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רלב; פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שלא.

⁴⁵ סדר ההערכה מנטובה התנ"ה לפ"ק ג.

⁴⁶ ראה סעיפים רסה – רסו.

⁴⁷ תנאים אלה כוללים נגישות למקומות עבודה, הקמת מסגרות לילדים כגון משפחתונים ומעונות, הנהגת יום למודים ארוך וכד'. וראה סעיפים רלח רנה רסא רעא.

⁴⁸ ראה משנה אבות א ה: "ויהיו עניים בני ביתך". וראה רע"ב שם: "ולא יקנה עבדים לשמשו".

ה. מדיניות חברתית

- חינוך והסברה לקיום כל המצוות שיש בהן משום סעד לעניים⁴⁹
- המנעות מחקיקה שבפועל נותנת יתרון לעשירים על פני עניים⁵⁰
- טיפוח שירותי רווחה איכותיים⁵¹
- שמירה על בטחון תושבי שכונות עוני ועל זכויותיהם⁵²
- שמירה על כבוד עניים⁵³ מן הראוי להקצות זכויות תביעה לכל האוכלוסייה, להעדיף מס הכנסה שלילי על פני מתן קצבאות⁵⁴ ולהעניק קצבת זקנה גם לעשירים.⁵⁵
- מניעת צעדי יאוש הנעשים מתוך מצוקה⁵⁶ כגון הימורים,⁵⁷ זנות,⁵⁸ נטילת הלוואות ברבית קצוצה,⁵⁹ מכירה לעבדות ומכירת אברים⁶⁰

⁴⁹ ראה סעיף קצג.

⁵⁰ ראה במדבר לה לא: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת". וראה רמב"ם מכירה כב ו: "מי שהיה מורישו גוסס ונטוי למות ורצה למכור מנכסיו מעט כדי להוציא הדמים בצרכי קבורה, הואיל והבן עני ואם ימתין עד שימות וימכור ישתהא המת ויתבזה, תקנו חכמים שאם מכר ואמר מה שאירש מאבי היום מכור לך ממכרו קיים, וכן צידד עני שאין לו מה שיאכל שאמר מה שתעלה מן הים מצודתי היום מכור לך, ממכרו קיים משום כדי חייו". וראה ספר החינוך תיב. וראה שו"ת מהרי"ו קלג. וראה סעיף קלא הערה 7.

⁵¹ ראה סעיפים רסז רסח. ראה Poverty, Introduction (2000) EB.

⁵² ראה, למשל, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קח החלטה משנת שפ"ט לפ"ק. ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 103 6.2 ששחיתות פוגעת במיוחד בעניים. על זיהומים סביבתיים בשכונות עוני ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 107 6.4. על עקרון השוויון ראה סעיף צג.

⁵³ ראה סעיף קנח.

⁵⁴ ראה סעיף רסח.

⁵⁵ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רלז: "האחרונים דנו במצות משלוח מנות אם הוא בגדר מצות צדקה... ולעני"ד נראה דאף שעינקו לצדקה מ"מ כדי שלא לבייש את העניים תקנו חז"ל בעיקר התקנה שגם העשירים יקבלו משלוח מנות אוכל". יש התומכים במתן קצבאות אחדות לכל אחד בנימוק שבדרך זו מונעים מפקידים הממונים על הזכאות להשתרר על הנזקקים. מאידך גיסא כאשר נותנים קצבאות אחדות מתעורר הצורך למצוא פתרון למימון הוצאות חריגות של עניים, בשל בעיות בריאות, ילדים חריגים וכד'.

⁵⁶ על הגבלות שהתורה מטילה על מכירת שדה אחוזה ראה רש"י ויקרא כה כה; רמב"ם שמיטה ויובל יא ג; מו"נ ג לט; אור החיים ויקרא כה טו. על הגבלת משיכות יתר ראה סעיפים רלז רלח.

⁵⁷ ראה רמב"ם גזלה ואבידה ו ז. וראה פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק: "... לפי שרוב הצוחקים מאבדים הונם וחסה תורה על ממונם של ישראל... שלא יכלו קצת את שלהם". וראה חשוך חמד סנהדרין עמ' קלח: "ההימורים הם חורבן העולם".

⁵⁸ ראה רמב"ם אישות א ד.

⁵⁹ ראה עשה לך רב א ס, שגם אם עושים התר עיסקא אין התר לקחת רבית קצוצה. וראה פתחי חשן א דיני הלוואה פרק א הערה ד, שמן הראוי שקופות גמ"ח ציבוריות לא יתנו הלוואות צמודות אפילו באופן המותר.

- ביטול מנהגים הגורמים לבזבז כותב הפלא יועץ: "וכן יגדרו בעדם שלא ירבו בהוצאות על מגן, שהתורה חסה על ממונם של ישראל".⁶¹
- בליטא נתקבלה תקנה: "מי שמשיא בתו ונצרך לקרובים, ומכל שכן מי שמקבל עזר מהצדקה, לא יעשה לבתו שום בגד משי".⁶²
- טיפוח אחריות משפחתית בליטא תקנו: "... כל קבצן שיבא לקהלות... ישלחו אותו לקהלה ראש בית דין שלהם, ומנהיגי ראש בית דין יחקרו היטב באם יש לו קרובים אשר יש לאל ידם לעמוד לעתות בצרה, ואז יתנו לו אגרת לקהלות סביבות אשר שם קרוביו שיעשו לו הערכה על הקרובים".⁶³
- טיפוח אחריות קהילתית פוסק השלחן ערוך: "עניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת".⁶⁴ כותב הרב כלפון: "יומה טוב ומה נעים כי תהיה השתדלות מיחידי סגולה אשר חנן ה' אותם עושר ונכסים לתת כל אחד ואחד סך מה ולהיות על זה ממונה להלוות לכל אלה שאין ידם משגת מה שצריכים, ולהחזיר זה לאט לאט כפי אשר תשיג יד הלוה... כי בהיות זה רק בתורת הלואה אזי ישים לבו הלוה לעסוק באיזה מלאכה ומסחר לשלם את נשיו ונמשך לו מזה תועלת לכל ימי חייו..."⁶⁵

⁶⁰ ראה סעיף רסג. התורה אינה אוסרת סחר אברים, ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך השתלת אברים. עם זאת, ראה נשמת אברהם ד חו"מ תכ א בשם הרש"ז אויערבאך: "יש לעיין לגבי הקהילה, שמאפשרת לאדם להגיע למצב כה ירוד... שלא מצא שום אפשרות אחרת אלא למכור אחד מאיבריו כדי להרוויח כסף למחיה או לרפואה". וראה שושנת העמקים, ורפא ירפא ציון נה, עמ' קיד: "ושמעתי ממנו" הגאון ר"ש אלישיב שליט"א, שאילו היתה השאלה באה לפני חכמינו אשר כוחם לתקן תקנות בישראל, הם היו אוסרים את המסחר באברים... משום שיש לחשוש שסוחרים יפתו אנשים הלחוצים מחובות, שימכרו כליה, ובמקום לטכס עצה כיצד להשיג ממון לפרוע חובות, הם היו מנצלים את מצוקתם ומשדלים אותם למכור אברים". וראה: "מוסר כליות - השתלות מהחיים", בטאון רפואה ומשפט גליון מספר 20 מאי 99 עמ' 40 – 63; ניירות עמדה תרומת כליה, תרומת כבד וריאה, החולה הנוטה למות, ההסתדרות הרפואית בישראל דצמבר 1997. וראה ICL חוקת שויצריה 119 (2) d.

⁶¹ פלא יועץ ערך תקון. וראה שם ערך הסכמה וראה משא חיים מערכת ה כד. וראה סעיף קצג על תקנות נגד מותרות ונגד התנהגות ראוותנית.

⁶² פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קפה.

⁶³ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שעח. וראה תשב"ץ ג קצ, בדינו של מי שצוה את נכסיו לבית הכנסת ולא הורישם לקרוביו העניים: "הרי הוא מעביר הנחלה מהראוי ליורשו למי שאינו ראוי ליורשו, ואם קרוביו הראוי ליורשו הם עניים ג"כ הוי כעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה ממנו שנק' רשעי". וראה שו"ת תרומת הדשן ש, בענין אחריות האב לטפל בנכסי ילדיו הנשואים. וראה חורב עמ' 445. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז לח: "עצם חקיקת חק לחייב בפרנסת העני את הקרוב קרוב קודם טרם שיפול למעמסה על הציבור, יש לו מקור בהלכה"; נקדש בצדקה פרק יב.

⁶⁴ שו"ע יו"ד רנא ג.

⁶⁵ דרכי משה פרשת קדושים.

- הטבות לקופות צדקה פוסק השו"ע: "אין לקהל לתבוע מסים וארנוניות ממעות צדקה".⁶⁶
- חלק מארגוני הצדקה שפעלו באיזמיר קבלו תמיכה ישירה מתקציב הקהילה.⁶⁷
- הטבות לתורמים פוסק תרומת הדשן: "נראה שיש לנהוג דכל מי אשר יתנדב ומקצה מעות למלאכת שמים, כגון תלמוד תורה להשיא יתומים ולהחזיק עניים וכה"ג... מכל מקום פטור מן המס...".⁶⁸
- במינסק החליטו: "זה אשר מכמה שנים ראה ראינו טוב כשרון מעשה של האשה הצנועה מרת חי', שהיא מתאמצת... ותומכת הוצאות הלבשה והנעלה לתינוקות של בית רבן... ההולכים ערומים ויחפים... וגם עתה נדבה רוחה והתחייבה את עצמה... ללכת כמו כן כל ימי חייה... וצדקה לפניה תהלך... וניתן זכות... שאחר אריכות ימיה מחויבים אלופי החברה קדישא תלמוד תורה לשלוח הביתה המלמדים עם הילדים הלומדים אצלם להגיד תהילים כנהוג...".⁶⁹

ו. פעולות הפרנסים למען האוכלוסיה העניה

- תשומת לב כותב המהר"ל: "... ענין המלך שיהיה פונה אל העם... וכאשר מביט ומשגיח עליהם יותר יהיה משגיח ומביט אל עני נכה רוח משיחיה מביט אל הגדולים".⁷⁰ כותב הרב שמחה לוצאטו: "אין שכבה ואין מעמד בערים שידאגו המושלים להם ולטובתם ביתר זריזות ותשומת לב ממעמד העניים והדלים".⁷¹ הרב חיים סולובייצ'יק אמר: "מה ביני לבין מר אבא הגאון הצדיק זצ"ל במידת הצדקה, אני נענה לעזרת הנצרך רק אחרי שבאים ודופקים על פתחי לבבי, וצועדים - הצילו! ואילו מר אבא זצ"ל... היה הולך ודופק על פתחי אנשים, לחקור ולהיוודע אולי הם זקוקים לעזרה ומתביישים לבקש".⁷²

⁶⁶ שו"ע יו"ד רנט ו. וראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה. מוכח בשני המקומות שמדובר ביחיד שהפריש צדקה. וראה רמב"ם מעשר יב: "גבאי צדקה גובין סתם מכל אדם ומחלקים סתם והרוצה לתקן יתקן", ומבאר הר"י בן מלכי צדק בפירושו למשניות דמאי ג א ד"ה וחכמים אומרים גובין סתם: "כלומר, אין שואלין אותן אי מעושרין, שאם תדקדק אחריו אף הוא ממעט בצדקה".

⁶⁷ ראה משא חיים מערכת ח נה; שו"ת תורת חיים ג קב. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 263.

⁶⁸ שו"ת תרומת הדשן שמב. וראה שו"ת הרדב"ז ג תמא: "ואם הנסיון שהוא אסור מן התורה דכתיב לא תנסון וכו' התירו הכתוב מפני תקנת העניים".

⁶⁹ מקורות לתולדות החינוך בישראל כרך א עמ' 712 סימן 32 [קלט], החלטה משנת תקצ"ח.

⁷⁰ דרשות מהר"ל מפראג, דרשה לשבת שובה עמ' עב.

⁷¹ מאמר על יהודי ונציה עמ' 101.

⁷² הראשון לשושלת בריסק עמ' 443.

○ מניעת תלות תובענית⁷³ בוירוניה החליטו: "... לפרוע לו עבור כמי טוביה הנ"ל... כל עוד שבזה יצא מבית האסורים – מאה דוקאטי, שיוגבו בהלואה... אך בתנאי, שיקיים את דבריו אשר נדר שלא להטיל עצמו ח"ו על הק"ק ושלא לשאול מהם מאומה לסיפוק בני ביתו".⁷⁴ בפוזנא החליטו: "לעיין לפקח על האנשים הנוטלים קצבה שלא לתת למי שיש לו קרקעות, ובפרט יונגי לייט שלא להרגיל אותם בזה".⁷⁵

ז. מדיניות קבלת החלטות

בעת קבלת החלטות חייבות הרשויות להביא בחשבון את צרכי השכבות החלשות.⁷⁶
פרנסים בליטא החליטו: "מלפנים זאת זכרון בספר בפנקס המדינה למעט בסעודות במה דאפשר... ולסעודת חתונה לא יהיו נקראים כי אם ג' מנינים בשעת הדרשה... ובכל מנין מחויב להיות שני עניים".⁷⁷

בתי דין כותב המאירי: "... שכל דיין קבוע וחשוב אביהם של עניים הוא ואפוטרופוס שלהם, זהו דעת גדולי הפוסקים".⁷⁸ פוסק הב"ח: "וכן נוהגים בכל בית דין בישראל לכוף לעשיר בדבר ראוי ונכון ואף על פי שאין הדין כך".⁷⁹

מורי הוראה המב"ט פוסק שאין לחייב את העולים לתורה לתת תרומה.⁸⁰ פוסק הש"ך: "... ושעת הדחק היינו דוקא במקום הפסד מרובה או בהפסד מועט לעני בדבר חשוב...".⁸¹ רבי ישראל מסלנט היה נוהג לומר: "... רב חייב לפעול למען העניים. העניים הללו, יש ושאלה קטנה בהלכות הדת, שאלת חיים היא להם".⁸² האגרות משה פוסק: "... אין רוח חכמים נוחה ממה שבתי לוויית... מפרסמין שבונים מקוה... שאסור לעשות דבר לכבודו של מת יותר מהדין מחמת שזה מגדיל הוצאת הקבורה".⁸³

⁷³ ראה (המיוחס ל)רש"י בבלי תענית כ ב ד"ה דסמכא דעתייהו; ראה פלא יועץ ערך קביעות צדקה.

⁷⁴ פנקס קהל וירונה ג שכז, החלטה משנת שפ"ב לפ"ק.

⁷⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קמז החלטה משנת ש"צ לפ"ק. וראה סעיף רסח הערות 41 42.

⁷⁶ ראה Human Development Report 2000 עמ' 78. וראה הערה 12.

⁷⁷ פנקס מדינת ליטא תקנות ועד תכ"ז תרג.

⁷⁸ בית הבחירה בבא קמא לו ב.

⁷⁹ ב"ח טור חו"מ יב. וראה בבלי בבא מציעא פג א. וראה שו"ת חוות יאיר קסט.

⁸⁰ שו"ת המב"ט ג צו התקנה השניה.

⁸¹ ש"ך, פלפול בהנהגת הוראות באיסור והיתר, שו"ע יו"ד סוף סי' רמב. וראה א"ת ערך הפסד מרובה. וראה התקנות בישראל ב עמודים מג-מו.

⁸² שו"ת שרידי אש ד עמ' רצ. וראה שו"ת מהרש"ם ה נד: "... דעוני חשיב כספק סכנה".

⁸³ שו"ת אגרות משה יו"ד ג קלז.

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "... והיולדת קרבנה כבש עולה ובן יונה או תור חטאת, ואם אין ידה משגת מביאה שתי תורים או שני בני יונה אחד עולה ואחד חטאת. והמצורע קרבנו שלשה כבשים... ואם אין ידו משגת מביא קן אחד עולה ואחד חטאת וכבש לאשם".⁸⁴ ספר החינוך כותב: "... בדבר המליקה הנעשית ביד הכהן בחטאת העוף, שהוא קרבן של עני, רמז שימהר כל אדם בתכלית המהירות צרכו של עני, ועל כן אינו צריך קרבנו שחיטה, שלא יצטרך הכהן לחזר אחר הסכין ולבודקו, ויתבטל העני שם ממלאכתו בינתים".⁸⁵

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "... הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא קדשום עולי בבל... והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית".⁸⁶ פוסק הרמב"ם: "מותר להאכיל את העניים ואת האורחים דמאי".⁸⁷ פוסק הרמב"ם: "החמרים העושים בפירות שביעית מלאכת שביעית האסורה כגון שהביאו יותר מדי הרי שכרם כדמי שביעית, ודבר זה קנס להם ומפני מה קנסו בשכר חמרים ולא קנסו בשכר הפועל מפני ששכר הפועל מעט לא קנסו בו משום כדי חייו".⁸⁸ פוסק השו"ע בהלכות חול המועד: "כל מלאכה מותר לעשותה על ידי פועל שאין לו מה יאכל כדי שישתכר וירויח".⁸⁹

גם כיום תקפות כל ההוראות בדבר מדיניות הרווחה.⁹⁰

⁸⁴ רמב"ם מחוסרי כפרה א. ג. וראה ספר החינוך מצוה קכג.

⁸⁵ ספר החינוך קכד.

⁸⁶ בבלי חולין ז א. וראה רמב"ם תרומות א ה; כע"ז ראה רמב"ם מעשר שני ונטע רבעי א יד.

⁸⁷ רמב"ם מעשר י יא. וראה א"ת ערך דמאי.

⁸⁸ רמב"ם שביעית ו יג. וראה רש"י בבלי חולין ז א ד"ה הרבה כרכים כבשו עולי מצרים; רמב"ם שביעית ח יב;

רמב"ם ביכורים ח יב; רמב"ם תרומות יב ט; רמב"ם שכירות ג ב ושו"ת שבות יעקב ג קעז.

⁸⁹ שו"ע או"ח תקמב ב. דיון בשאלה אם מלאכה בחול המועד אסורה מדאורייתא או מדרבנן ראה בא"ת ערך חול המועד.

⁹⁰ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 21: "מערכת הכלכלה בישראל תושתת על יסודי הצדק החברתי. כל אזרח יהנה מחלקו הראוי בהכנסות הלאום, והמדינה תשקוד על בטחונו הסוציאלי של האזרח. ישראל תעודד את המאמץ הקואופרטיבי לכל צורותיה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת החוקה לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה הרבנות והמדינה עמ' 282.

ער. הגנה על השכבות החלשות וקידומן¹

חובות החברה

זהירות מפגיעה

פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות... שנאמר 'כל אלמנה ויתום לא תענוף'... ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר ממון עצמו. כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממוןן הרי זה עובר בלא תעשה וכל שכן המכה אותם או המקללן..."² פסוק מפורש בתורה: "ולא תחבל בגד אלמנה"³, ומבאר רבי שמעון: "שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה"⁴.

פסוק מפורש בתורה: "ואהבתם את הגר"⁵, וכותב ספר החינוך: "שנצטוינו לאהוב הגרים, כלומר שנוזהר שלא לצער אותם בשום דבר, אבל נעשה להם טובה ונגמול אותם חסד כפי הראוי והיכולת"⁶. פסוק מפורש בתורה: "וגר לא תונה ולא תלחצנו..."⁷, וכותב ספר החינוך: "מצוה סד שלא להונות הגר בממון... וזה הלאו נוסף על הלאו שיכללהו עם ישראל כולם, שהם בלאו דאונאת ממון, ונוהרנו עליו בדברים ובממון מן הטעם שכתבנו"⁸.

כותב ספר חסידים: "מי שאין לו או לאוהבו רק עין אחת לא יזכיר לו אדם על שום דבר עין אחד שלא יתבייש"⁹.

המבייש זקן מבטל עשה של 'והדרת פני זקן'¹⁰.

¹ ילקוט שמעוני תהילים תרנב מכנה את השכבות החלשות הלבבות הנמוכים. רש"י מכנה אותם תשושי כח, ראה פירושו לשמות כב כא ד"ה כל אלמנה ויתום לא תענוף. כיום מקובל לכלול באוכלוסיות החלשות: נכים, מפגרים, חולים ובכללם חולי הנפש, נפגעי סמים ואלכוהול, עבריינים שריצו את עונשם וכן זקנים בודדים בעיקר אלו הרתוקים לביתם. בנסיבות מסוימות ניתן לכלול בהם אף עובדים זרים. וראה א"ת ערכים: אלמנה; גר; אהבת הגר; בת; חרש; זקן; יפת תואר; יתום-יתומים.

² רמב"ם דעות ו י. וראה חפץ חיים פתיחה לאוין טו שהפוגע בהם בכל דרך שהיא עובר על הלאו של "כל אלמנה ויתום לא תענוף". וראה משנת חכמים, הלכות דעות שם העומד על מחלוקת רש"י והרמב"ם. רש"י על שמות כב כא כותב: "הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהוה לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם", וכ"כ החינוך סה. לעומתם סובר הרמב"ם שהלאו נאמר רק לגבי אלמנה ויתום.

³ דברים כד יז.

⁴ בבלי בבא מציעא קטו א. וראה שו"ת מים עמוקים ב ע; לקח טוב כלל ח.

⁵ דברים י יט.

⁶ ספר החינוך תלא.

⁷ שמות כב כ.

⁸ ספר החינוך סד.

⁹ ספר חסידים (מרג). תרלה. וראה חידו"א בבלי עבודה זרה יח ב ד"ה דרש רבי שמעון.

¹⁰ ראה חפץ חיים פתיחה עשין ח.

זהירות בכבוד כל אחד פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשו שפלה למאד ורוחם נמוכה... ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד..."¹¹.
כותב ספר החינוך: "... ועובר עליה שמקל בכבודם מצד שהם גרים ואין להם עוזר באומה... עונשו גדול מאד..."¹².

אחזה וערבות פסוק מפורש בספר איוב: "ולב אלמנה ארנין", ומפרש רש"י: "שהיה מטיל שמו על אלמנות לאמר קרובתי היא או אני אשיאנה כדי שיקפצו עליה תובעים"¹³.
כותב הראב"ע: "כי כל הרוואה אדם שהוא מענה יתום ואלמנה ולא יעזרם גם הוא יחשב מענה"¹⁴. פוסק המהרש"ל: "לכל מי אשר חננו הבורא מחכמת התורה כפי השפע והשגת שכלו להפוך בזכות אלמנה ויתומים לפני מורה דרך משא ומתן"¹⁵. האגרות משה פוסק שמצוה גדולה לגדל בבית יתום או יתומה.¹⁶

כותב ספר חסידים: "ויש בני אדם שהם בלא יד או בלא רגל או בלא עינים נולדו או נוגפו... כל איש ישראל יהיה בעיניכם כטפכם לתקן כל צרכיכם"¹⁷.

על היחס לילדים מפגרים פוסק האגרות משה: "ולענין כשבאים בביהכ"נ, ודאי צריכים הציבור לקבלם בסבר פנים יפות, אף את מי שאין להם דעת ללמוד עמהם. וגם לראות שיענו אמן וקדושה לומר עמהם בין בשביל עצמן - שיקיימו מה שאפשר"¹⁸.

חובות בית הדין

פסוק מפורש בתורה: "לא תתעמר בה תחת אשר עיניתה", ומבאר מדרש תנאים: "הרי זה אזהרה לבית דין"¹⁹. פסוק מפורש בנביא: "ריבו אלמנה", ומפרש רש"י: "השתדלו בדינה להתווכח בעדה שאינה יוצאת לחזור אחרי בעלי דינה"²⁰. פוסק הרמב"ם: "המטה משפט אחד מישראל עובר בלאו אחד... ואם היה גר עובר בשני לאוין... ואם היה יתום עובר בשלשה

¹¹ רמב"ם דעות ו י.

¹² ראה ספר החינוך מצוה תלא. וראה שם מצוה סג. וראה רש"י במדבר י לא ד"ה והיית לנו לעינים.

¹³ רש"י על איוב כט יג. וראה בבלי בבא בתרא טז א.

¹⁴ ראב"ע הפירוש הארוך על שמות כב כ. וראה העמק דבר שם.

¹⁵ שו"ת מהרש"ל כד.

¹⁶ ראה שו"ת אגרות משה אבן העזר ד סד.

¹⁷ ספר חסידים (מרג.) תקפט.

¹⁸ שו"ת אגרות משה יו"ד ג כט.

¹⁹ מדרש תנאים דברים כא יד. וראה צפנת פענח על מתנות עניים ח יג; אנציקלופדיה תלמודית ערך יפת תאר.

²⁰ רש"י ישעיה א יז.

לאוין".²¹ פוסק השו"ע: "מקדימין דין היתום לדין האלמנה, ודין האלמנה קודם לדין תלמיד חכם..."²².

כותב רבינו יונה: "...הדיינים שיש בידם להציל גזול מיד עושק, ויתום לא ישפוטו - משפט מות להם..."²³. פוסק הנתיבות: "ואם הוא שוטה גמור, טענין ליה כמו ליתמי".²⁴

הרמב"ם פוסק: "שכל בית דין ובית דין הוא אביהן של יתומים".²⁵ אי לכך על בית דין לדאוג לחינוכם²⁶ ולמנות אפוטרופוס לכל יתום ואפילו יתום בעל נכסים.²⁷ בדומה לכך, על בית דין למנות אפוטרופוס לחרש אילם,²⁸ לשוטה ולכל חסר ישע.²⁹ פוסק ערוך השלחן: "ובודאי קטן יתום שייך החינוך לבי"ד".³⁰

מסתבר, שמוטל על בית הדין הממנה את האפוטרופוסין גם לפקח עליהם. בפאס תקנו: "הסכמנו אנו החתומים... ששני חכמים... ידרשו ויחקרו בדבר זה היטב מהיום והלאה וכל א' מהאפוטרופוסים שבעיר הזאת... יתן חשבון מדויק לחכמים הנזכרים".³¹

²¹ רמב"ם סנהדרין כ יב.

²² שו"ע חו"מ טו ב.

²³ שערי תשובה ג כד. על חובת בית הדין לסייע ליתומים לטעון את טענותיהם בבית דין ראה שו"ת הרשב"א ג שנו. על חובת בית הדין לסייע ליתומים לזמן עדים ראה נתיבות המשפט חידושים סימן כח ס"ק ח: "הבית דין אין נותנין חרם רק בשביל יתומים".

²⁴ נתיבות המשפט חידושים סימן יז טז.

²⁵ רמב"ם נחלות י ז. וראה שו"ת הריב"ש תצה, שלבית דין סמכות למנות כאפוטרופוס גם מי שמעיקר הדין אינו ראוי לכך, אם לפי שיקול דעת בית הדין המנוי הוא לטובת היתומים. וראה שו"ת נודע ביהודה תניינא חו"מ לד שבעת הצורך לבית הדין סמכות להגדיל את סמכויות האפוטרופוסים. וראה משא חיים, תורת המנהגות ה, שמנהג אומיר שאפוטרופוס המוכר נכסי יתומים מקבל דמי תיווך. וראה שם אות קד שהיו מקומות שנהגו למכור נכסי יתומים בלא הכרזה.

²⁶ ראה מג"א שו"ע או"ח תרמ ס"ק ג. וראה שערי תשובה שם. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק טו: "... ובאיזה קהילות שממונה אבי יתומים ישגיחו על היתומים באופן הנ"ל, ויבטיחו היטב שלא יהיו בטלים מבית המדרש עד לאחר שלש עשרה שנים". וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' רמה.

²⁷ ראה רמב"ם נחלות י ה. וראה שו"ת הרא"ש פה ה: "דדוקא דיינין שממונין בכל עיר ועיר, או גדולי הדור, שהן אביהם של יתומים, יש להם למנות אפוטרופוס ליתום... אבל לא כל שלשה אנשים דעלמא". וראה שו"ע חו"מ רצ א.

²⁸ ראה נמוקי יוסף יבמות דף מב ב מדפי הרי"ף; חידושי הריטב"א יבמות קיג א.

²⁹ ראה שו"ע חו"מ רצ כז: "השוטה והחרש, דינם כקטנים ומעמידים להם אפוטרופוס".

³⁰ ערוה"ש אורח חיים שמג ב. וראה חיי אדם סו ד; קהלות יעקב ב"ב ח, ואכמ"ל.

³¹ כרם חמר ב תקנה נז משנת שס"ג לפ"ק. על מנוי אפוטרופוסים ליתומים ראה לדוגמא פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רלב החלטה משנת תל"ג לפ"ק.

חובות הפרנסים

סיוע³² זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה"³³, ואומר הנביא: "אבי יתומים ודיין אלמנות אלקים במעון קדשו"³⁴.

בפוזנא החליטו: "גם הנה צעקת יתומים ואלמנות עולה ובוקע חלוני רקיעים על שאין להם מנהל ומחזיק ידיהם עם כל היקום אשר ברגליהם זה הממון... בכך עלה במוסכם ונבחרו שלשה אנשים חשובים... המה נתמנו אבי יתומים ועליהם מוטל המצוה הזאת להשגיח היטב..."³⁵.

הגנה זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "... אם נשתטית אינו מוציאה עד שתבריא, ודבר זה תקנת חכמים הוא כדי שלא תהא הפקר לפרוצים שהרי אינה יכולה לשמור עצמה"³⁶. חכמים תקנו תקנות רבות המגיינות על יתומים³⁷ ועל שוטים³⁸.

במעהרין החליטו: "אם מי שנעדר והניח אחריו יתומים, קטנים או גדולים... צריכין הקהל או אבי היתומים אשר המה בקהלה ההיא לחתום העזבון בשביל היתומים..."³⁹.

כותב החתם סופר: "הנה התלמיד חכם מחוייב להשגיח על הצבור באפס דמים ולשפוט בין איש לרעהו ולהיות אב ליתומים ובעל לאלמנה"⁴⁰. כותב הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "סיפר לי דודי הרב מאיר ברלין, כי פעם שאל את ר' חיים איש בריסק מה היא תעודת הרב, ענה ר' חיים ואמר: לתבוע עלבונם של גלמודים ועזובים; להגן על כבוד עניים ולהציל עשוק מיד עושקו"⁴¹.

שויון יש להשתדל להשוות את הזכויות והחפשים של השכבות החלשות לאלה של כלל האוכלוסייה. זו מדת התורה. כהנים בעלי מום הפסולים לעבודת המקדש מקבלים חלק שווה מהקרבנות⁴², ומברכים ברכת כהנים⁴³.

³² בלשון חכמים מכונים הפרנסים בשם יד עניים, ראה שו"ת אבקת רוכל פג; שו"ת הרמ"א מז מח.

³³ דברים י יח. וראה תהילים קמו ט: "ה' שמר את גרים". וראה רות רבה ג ה [יח].

³⁴ תהילים סח ו. וראה משך חכמה דברים כו טו: "השי"ת הוא מגדלם כבנים ב'מעון קדשו'... הרי דמקום היתומים גבוה ממקום הקרבנות". וראה סעיף קפז.

³⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרמז החלטה משנת תנ"ד לפ"ק.

³⁶ רמב"ם גירושין י כג.

³⁷ ראה רמב"ם אישות יח יט. וראה שם מלוה ולוה יב א – ב; שו"ת הריב"ש תצה; שו"ת בנימין זאב רז. ראה א"ת ערך הכרזה (בנכסים).

³⁸ ראה ב"ח טור חו"מ יז.

³⁹ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמב. וראה שם תקנה רלח. וראה סעיף רעד הערה 12. וראה סעיף כ הערה 22.

⁴⁰ חתם סופר על התורה דברים עמוד יד. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמד.

⁴¹ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 80.

⁴² ראה רמב"ם מעשה הקרבנות י יז.

⁴³ ראה ספרי על דברים כא ה.

חכמים תקנו נשואין וגירושין לחרש וחרשת,⁴⁴ תקנו נשואין לקטנה שאין לה אב, ואף אפשרו לה למאן.⁴⁵ חכמים תקנו קנינים מסוימים לחרש ולשוטה.⁴⁶ כותב גליוני הש"ס: "... גרים זכרים, דאם לא יצטרפו בדברים שבקדושה לזכרי ישראל... זו פחיתות וריחוק לגרים ועל כן תקנו להו רבנן צירוף...".⁴⁷ חכמים התירו לסומא לקרוא בעל פה דברים שבכתב משום "עת לעשות להי"י".⁴⁸

שויון הזדמנויות חכמים תקנו תקנות המאפשרות לזקנים המתקשים בהליכה להנות מן הפאה,⁴⁹ ומנגישות לנטילת לולב בבית המקדש.⁵⁰

חכמים תקנו תקנות בדבר סיוע ליתומים וליתומות להנשא.⁵¹ בליטא תקנו בענין פליטי גזירות ת"ח ת"ט: "נשים ובתולות וזקנים שאין בידם לפרנס יקדימו אותם לקבלם...".⁵² בפוזנא החליטו: "צעקת ההמון גם על הנערים הדוחפים את הזקנים ומקפחים פרנסתם אשר כמעט לא יוכלו להמציא טרף לביתם בגין הנערים הנ"ל, אשר על כן יעיינו על זה בעיון רב".⁵³

פוסק השו"ע: "סומא יורד לפני התיבה...".⁵⁴ מנהג ישראל להעלות עוורים לתורה.⁵⁵ הרב שטרנבוך מתיר להעלות חרש לתורה.⁵⁶

הקלות חכמים פטרו יתומים מכמה תקנות⁵⁷ וחובות המוטלות על תושבי העיר,⁵⁸ ומבאר המהר"ם מרוטנבורג: "דכל מילתא דהוי תקנתא דרבנן לא תקנו חכמים להרע

⁴⁴ ראה רמב"ם גירושין ב יז.

⁴⁵ ראה רמב"ם אישות ד ח.

⁴⁶ ראה רמב"ם מכירה כט א; רמב"ם גזלה ואבדה יז יב.

⁴⁷ גליוני הש"ס ברכות מה א.

⁴⁸ ראה מ"ב שו"ע או"ח מט ס"ק א.

⁴⁹ ראה רמב"ם מתנות עניים ב יז.

⁵⁰ ראה בבלי סוכה מב ב. וראה רש"י ד"ה והזקנים.

⁵¹ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ד; מגן אברהם קנג ס"ק ט ובאחרונים.

⁵² פנקס מדינת ליטא ועד ת"י לפ"ק תס.

⁵³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקסא החלטה משנת תכ"ג לפ"ק.

⁵⁴ שו"ע או"ח נג יד.

⁵⁵ ראה שו"ע או"ח קלט ג בהגה; נשמת אברהם או"ח קלט ס"ק ב.

⁵⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב פג.

⁵⁷ ראה רמב"ם בכורות ו ז: "ומעשר בהמה של יתומים שנשחט במומו מותר למוכרו כדרכו, מפני השבת אבידה ליתומים לא גזרו עליו". וראה שו"ע יו"ד קס יח: "כל רבית דרבנן מותר במעות של יתומים או של הקדש עניים". וראה שו"ע חו"מ סז כח; שו"ע או"ח קנג ו; א"ת ערך יתום; יתומים.

⁵⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג ד שיתומים אינם משתתפים בעבור חפירת בורות אם לא נמצאו מים (כעין זה מצאנו בהקדש ראה ירושלמי שקלים ד א תקלין חדתיך ד"ה וטבות כן). צע"ג מפני מה פוטרים את היתומים

ליתומים".⁵⁹ חכמים נזהרו מלתקן תקנה המריעה לשוטים.⁶⁰ חכמים הקלו על גרי צדק. פוסק הרמב"ם: "והגר אינו יורש את אביו העכו"ם אלא מדבריהם תקנו לו שיירש כשהיה שמא יחזור למרדו".⁶¹

כותב מהר"י אור זרוע "וראיתי בקהלות חשובות שאין גובין מס מן היתומין עד שיגדלו וינשאו זהו דין תורה".⁶² במעלה החליטו: "אלמנות ויתומים לא יתנו לסכום רק החצי מה שנותנים שאר ב"ב...".⁶³ בפוזנא החליטו שהגבלות על גובה הרבית לא יחולו על מעות אלמנות ויתומים.⁶⁴ הרב אלבז כותב על מסוי זקנים במרוקו: "שכן עמא דבר מימי עולם לפטור מכל מיני מסים לאיש שב גם ישיש ואין לזוז מהמנהג משום ואל תטוש תורת אמך".⁶⁵

החובה לפעול למען השכבות החלשות תלויה במדה רבה ביכולתו הכלכלית של הציבור.⁶⁶ לפיכך אין הוראה כללית לפטור את השכבות החלשות מכל תשלום לקופת הציבור. פוסק הרמב"ם: "כל הדברים שצריכין לשמירת העיר לוקחין מכל אנשי העיר ואפילו מן היתומים...".⁶⁷

כמו כן, לעיתים אין מנוס מלשלול מהשכבות החלשות זכויות מסוימות בשל מגבלותיהם.⁶⁸ לדאגה לשכבות החלשות משקל רב בפסיקה ובהוראה. בענין סדרי בית הכנסת כותב הרמב"ם: "ובכל ענין כזה נקראים 'הצבור' - החלשים שבהם, ויש להשתדל להקל עליהם בכל צד, ולא

מהוצאות במקרה כזה, כלום יפטרו יתומים מלשלם לרופא שלא הצליח לרפא? ויתכן שמדובר בתקנה מיוחדת לטובת יתומים (ולטובת הקדש). וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה לט. על התחשבות ביתומים בענין אחר ראה שו"ע יו"ד רמח ג. וראה שו"ת הב"ח כה הפוסט יתומים עשירים מלתת לצדקה של העיר. וראה משא מלך החלק הרביעי המשפט הרביעי, המצטט תשובת האו"י שבכמה קהילות חשובות יתומים לא היו משלמים מס עד שיגדלו וינשאו.

⁵⁹ שו"ת מהר"ם בר' ברוך, מהדורת בלאך, קמג. על הקדמות יתומים לבר מצרא ראה רמב"ם שכנים יב ה. ⁶⁰ ראה גדולי תרומה, ספר התרומות שער טו חלק ד, שמוטר ליטול רבית דרבנן בממון של שוטה, דומיא דממון יתומים. מסתבר שלשיטתו שוטה הוא כיתום גם לגבי הלכות נוספות.

⁶¹ ראה רמב"ם נחלות ו י. ⁶² אור זרוע א שאלות ותשובות תשנ (דף קא א) בסוף התשובה. וראה עבודת משא ב א. וראה משפט וצדקה ביעקב א עח: "אכן יורשים קטנים אין להם לפרוע כלום בשום אופן".

⁶³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קצב. וראה שם קצג שיתומים שאין להם חמישים זהוב במזומן פטורים מכל המסים. ברומא מינו שמאי מיוחד לשום אלמנות ויתומים, ראה פנקס קהילת רומא החלטה 118 משנת שפ"ב לפ"ק. וראה משא חיים מסים וארנוניות מערכת ע לז.

⁶⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שנב החלטה משנת תל"ז לפ"ק. ⁶⁵ שו"ת הלכה למשה חו"מ יג.

⁶⁶ ראה ספר החינוך תלא: "שנצטוינו לאהוב הגרים... נעשה להם טובה ונגמול אותם חסד כפי הראוי והיכולת".

⁶⁷ שכנים ו ה.

⁶⁸ ראה חידו"א בבלי שבת יא א ד"ה תחת ישמעאל וכו'. וראה סעיף קה.

להוסיף עליהם טרח בעבודת ה' ⁶⁹. הרמב"ם פוסק: "שאיין כח בתקנת אחרונים לחייב בה יתומים" ⁷⁰. הרב זילברשטיין פוסק: "... שאם לא עולה לתורה או שלא מזמן, לא בגלל זלזול ח"ו, אלא משום שהוא מגמגם גם לא יענשי" ⁷¹. פגיעה בתשושי כח מותרת, רק על פי הוראה של בית דין או של מורה הוראה ⁷².

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לשכבות החלשות ⁷³.

התפתחות הרבה שחלה באמצעי עזר המסייעים למוגבלים בימינו באה לידי בטוי בתשובותיהם של פוסקים רבים. האגרות משה מתיר לעוור להכנס לבית כנסת עם כלב הנחיה ⁷⁴, ומתיר לחרש להשתמש במכשיר שמיעה בשבת ⁷⁵. הרב שטרנבוך פוסק: "בנידון המכונה 'שתל כוכליארי'... נראה שכיון שאצלו לפי השמיעה נקרא דרכו... ואין דעתי להחמיר בזה שירגיש נחיתות, ונראה שיצא תקיעת שופר וקידוש..." ⁷⁶. הרב בצרי מורה שיש לאפשר לשליח ציבור נכה לעבור לפני התיבה על כסא גלגלים ⁷⁷. הרב זילברשטיין מתיר להעלות לתורה נכה היושב בכסא גלגלים ⁷⁸. יש פוסקים המתירים לזקן ולנכה לנסוע בשבת בעגלה שיש לה מנוע חשמלי עם התקן מיוחד ⁷⁹.

⁶⁹ אגרות הרמב"ם ב עמ' תקפט. וראה מנהגים ישנים מדורא עמוד 157: "אין אדם רשאי לסגור בית הכנסת שלא יכנסו שם להתפלל, אם לא שביטל ג' פעמים קודם לכן תפילה. ומיהו יתום ואלמנה סוגרין אפילו בפעם ראשון עד שיעשו להם דין".

⁷⁰ רמב"ם מלוה ולוה יא יא.

⁷¹ חשוקי חמד על ברכות עמ' שמו. וראה שם בעמ' שא, בענין מגמגם שרוצים לכבדו בזימון.

⁷² ראה שיעורי תורה לרופאים קל: "אסור לבצע בדיקה מכאיבה לשוטה, כאשר אין לו תועלת אישית מכך, אף שהבדיקה תביא תועלת למודית מחקרית... יתכן שאם בית החולים יפצה את החולה במזון טוב או במדור משובח מעבר לזה שמקבלים שאר החולים, ובית דין ישער שאילו היה החולה בריא בשכלו היה מתרצה בכגון דא, אולי מותר על פי רשות בית דין".

⁷³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22, שעל המדינה לבטח את העובדים כנגד נכות, זקנה וכד'. על זכויות של אלמנות ויתומים, במיוחד שארים של חיילים ראה חוקת עולם ב עמ' 418.

⁷⁴ ראה שו"ת אגרות משה או"ח א מה; מפני הרב עמ' מו.

⁷⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ד פה.

⁷⁶ ראה הרב שטרנבוך, "שתל כוכליארי" לכבדי שמיעה וכו' ", עטרת שלמה ט עמ' קנד. על חרש שלמד לדבר ראה סעיף עו הערה 35.

⁷⁷ ראה הרב עזרא בצרי, "שליח צבור בכסא גלגלים", תחומין ד עמ' 455 – 460.

⁷⁸ ראה חשוקי חמד על מגילה עמ' רפ.

⁷⁹ ראה יאיר מאיר, "עגלת נכים חשמלית בשבת", תחומין ח עמ' 37 – 48 ותשובת הרב ישראל בסוף. וראה כעת, הרב ישראל רוזן, "התחשבות הלכתית במוגבלים בהלכות שבת", ברכה לאברהם עמ' 163 – 174.

הרב אבינר מקל בשאלות הלכתיות שונות המתעוררות בשבת בעת טיפול בילדים חריגים.⁸⁰
בימות המשיח נכים יהיו רשאים להכנס לעזרה בכסא גלגלים.⁸¹

*

מבין האמנות, היחידה המתייחסת לאוכלוסיות החלשות היא האמנה לזכויות הילד. היא קובעת כמה עקרונות: "1. המדינות החברות מכירות בזכותו של ילד שכושרו הנפשי או הגופני לקוי ליהנות מחיים מלאים והוגנים בתנאים המבטיחים כבוד, התפתחות אישית, המקדמים את עצמאותו ומקילים על השתתפותו הפעילה של הילד בחיי הקהילה. 2. המדינות החברות מכירות בזכותו... לטיפול מיוחד וידאגו במסגרת המשאבים הזמינים, להעניק לילד ולאחראים לטיפול בו, את הסיוע המבוקש המתאים למצב הילד ולתנאי קיומם של ההורים או של אנשים אחרים המטפלים בילד. 3. ... ינתן הסיוע המוענק... חינוך כל אימת שאפשר, תוך התחשבות במשאביהם הפיננסיים של ההורים או של אחרים המטפלים בילד".⁸²

חוקות של כמה מדינות קובעות שעל המדינה לפעול למניעת נכויות, לטפל בנכים, לשקמם ולשלבם בחברה.⁸³

חוקת קרואטיה קובעת שכל אחד חייב להגן על ילדים ועל חסרי ישע.⁸⁴

חוקות אחדות מדגישות את חובת המדינות להקפיד שנכים לא יופלו לרעה ולא יפגעו בשום צורה כתוצאה ממגבלותיהם.⁸⁵ חוקת ברזיל מציינת במפורש איסור אפליה של נכים במקומות עבודה.⁸⁶

⁸⁰ הרב שלמה חיים אבינר, "תרפיה באמצעות בעלי חיים", אסיא ס"ה ס"ו אלול תשנ"ט עמ' 69 – 71.

⁸¹ ראה חשוקי חמד שבת עמ' שטז - שיז.

⁸² כתבי אמנה 1038 סעיף 1 23 – 3. סעיפים רבים מאמנה זו נדונים בסעיף קפז.

⁸³ ראה ICL חוקת ספרד 49; חוקת פאראגוואי 58.

⁸⁴ ראה ICL חוקת קרואטיה 64 (1).

⁸⁵ ראה ICL חוקת שוויצריה 8 (4); שם 8 (2); חוקת גרמניה 3 (3); חוקת ספרד 49; חוקת פאראגוואי 58.

⁸⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 7 XXXI (0).